

Zabotka, földvár a mocsári teknős hátán

A városkeletkezés legendája

Nagy Károly frank király a IX. században nagy pusztítást végzett az avarok vad és primitív népében. Ekkortájt szinte elnéptelenedett a Duna-Tisza köze, kivéve néhány, a mocsarak mélyén rejtőzködő avar családot. Az akkoriban Avarorum solitudinesnek nevezett területet csak a magyar honfoglalás népesíti be ismét. Ekkor magyar települések keletkeznek, főleg a nagy folyók, majd a pusztákat átszelő vízfolyások és tavak partján. A sűrű mocsarakba azonban kalandorokon és halászokon kívül senki sem merészkedik be – csak végveszély esetén. A halászok és a rablók mégis ismerik e kietlen berkek útvesztőit, és ha támad a tatár vagy bárki más, tudják, hová kell családjukat és a falu népét menekíteni. A mocsár mélyén, vizektől szinte teljesen körülvéve létezik egy sziget, mely úgy púposodik, mint egy óriási mocsári teknős háta, itt meghúzhatja magát az üldözött pórnép. Ide kell árkokból és földtöltésekből álló kicsiny erődöt, földvárat összetúrni, na meg néhány nádtetős sárházat, ha az ellenség soká portyázik a tájon. Noha a posvány bűzlik nyáron, meg millió a szúnyog, a teknős háta egyelőre biztosítja a puszta életet, és „szabadságot” nyújt a bujdosóknak. A földvárból és környékéből idővel állandó jellegű település lesz. Eleinte olyanok lakják, akik nem szívesen hagyják el a mocsár oltalmát, később mások is letelepednek. A házak sokasodnak, a nád meg csak fogy, temetőre is szükség van. A földvártól hat irányba taposnak csapást a „mocsárváros” lakói, hogy szabadon járhasanak a környező települések között. Évszázadok múltán a csapások utakká nőnek, vámházakkal, sorompókkal – „városkapukkal”. A földvár lassan elmorzsolódik, sárgás „darazskövei” beleépülnek a házak alapjaiba, a vízből pedig lassan kiemelkedik egy város templomokkal, Szentháromság-szoborral, városházával,

vízfolyásokkal, apró hidakkal, sáros utcákkal, majd nagy léptekkel megérkezik a XIX–XX. század fordulója, ami a város lakóinak békét, megértést, boldogságot, anyagi és szellemi gyarapodást hoz, míg a tatárjárás emléke csak a legendákban és borzongató gyermekmesékben él tovább.

A város ősi vízrendszere

Szabadka városa a Szerb Köztársaság, a Vajdaság Autonóm Tartomány legészakibb részén, az egykori Pannon-tenger medencéjében, a Duna–Tisza közének egyik legalacsonyabban fekvő lápos területén fekszik. Külterületei által határos a Magyar Köztársasággal. Átlagos tengerszint feletti magassága 114 méter, területe északi irányból lejt, ahol a 128 métert is eléri, ezért egykori vízfolyásai délkeleti irányba húzódtak (az utcák szerkezete és fő iránya is ezt mutatja), a Tisza folyó vízgyűjtő területéhez sorolhatók. A Tiszához viszonyított szintkülönbség Magyarországnál 40 méter. A városon áthalad az E-75-ös nemzetközi út. Északi részét homokbuckák, gyümölcsösök és akácerdők tarkítják, déli része pedig szántóföld. A szűkebb városnak kb. 100 000 lakosa van, szerbek, magyarok bunyevácok, horvátok és más nemzetiségek lakják. A várostól hét kilométerre délkeletre, a nemzetközi út mellett van a Palicsi-tó és fürdőhely. Írásos dokumentum Szabadkát először Zobotka néven 1391. május 7-én említi. Bizonyos azonban, hogy sokkal korábban is volt itt település. A régészeti leletek igazolják, hogy már háromezer évvel ezelőtt is emberek éltek ezen a vidéken. A település fejlődésének egyik legfontosabb meghatározója és mozgatója az volt, hogy Európa és Ázsia egyik fő útvonala, történelmileg pedig az, hogy két különböző, de szemben álló (magyar és török) nemzet határvonala mentén jött létre. A gyakori és nagy népvándorlások folyamán e határvidékre sokféle nép telepedett le. A legősibb település – valószínűleg a portyázó csapatok elől a lápos, mocsaras, természetes vizekkel védett területre menekülő – környékbeli népek letelepedése által jött létre, valamint a fontosabb utak is itt kereszteződtek (legjellemzőbb a kelet-nyugat irányba húzódó útvonal volt).

Szabadka környékének vízrajza¹

Szabadkától nyugat–délnyugatra, északnyugat–délkelet irányban folyik a *Csik-ér*, amely a róla elnevezett Csikéria pusztán ered. Egy másik ága az attól délkeletre fekvő Sebesics pusztán kezdődik. Kliszán, Csantavéren keresztül folyik és ömlik a *Tiszába*.

¹ Kivonatok Szekeres László *Szabadkai helynevek* (Szabadka, 1975) című helytörténeti kézikönyvéből.

A Csikéria pusztától északra, Szabadkától pedig északnyugatra fekszik a Kelebiai pusztán a *Kelebiai-tó*, melynek partján található Kelebia település és a középkori Templomhegy település maradványai.

A Szabadkától keletre, délkeletre elterülő nagy kiterjedésű tavat nevezik *Palicsi-tónak*. Nevét feltehetően a tatárjárás alkalmával elpusztult és elnéptelenedett Pálegyháza nevű falutól kapta, amely egykoron a tó délkeleti partján feküdt. Ősrégi szikes tó, amely a lösz és a homok találkozási vonalán keletkezett, magába gyűjtve a tőle északnyugatra levő területek felszíni vizeit (Radanovac, Kelebia). Keletkezésével kapcsolatban még ma is élnek legendák. Eddigi tudomásunk szerint partjain – nagyon érdekes módon – csak a szarmata korban telepedtek meg az emberek. Középkori települést is csak kettőt tudunk (Gradina és Pischmischer-halom). Ennek oka bizonyára az, hogy a környező számos tótól eltérően a Palics vize olyan sós volt, hogy hal nem tenyészhetett benne.

A *Vértó* kisebb tavacska, mely tulajdonképpen a Palicsi-tó egy elrekesztett ága volt, annak északkeleti csücskénél. Rajta keresztül folyt le a Palicsi-tó fölös vize. Egy 1821-es okiratban *Vérth-tóként* említik. Ebben a sekély vizű tóban hajdan, a nyári hónapok folyamán, rendszerint nagy mennyiségű vörös színű moszat fejlődött, amely a víz elpárolgása után a tó fenekén rozsdavörös takarót képezett: innen kapta a nevét.

A *Sós-tó* (Slana bara) kerek, szikes tó a *Palicsi-* és a *Vértótól* keletre. Csapadékmentes időben kiszárad; medrét ilyenkor nagy mennyiségű szikló borítja. Egy 1782-ben készült kataszteri térképen Slana bara néven van feltüntetve.

Az egykori Ludas puszta magját képezi az ősrégi *Ludasi-tó*, amely Szabadkától és Palicstól keletre terül el. Vízyűjtő területe kicsiny, a *Körös* és kisebb mértékben a *Palicsi-tó* táplálja. Mostanság csatorna köti össze egyrészt a *Tiszával*, másrészt a *Palicsi-tóval* a *Vértávon* keresztül. Az utóbbi tó vizétől eltérően a *Ludasi-tó* vize nem volt sós, és így a múltban halállománya mindig kivételesen gazdag volt, amit 7000 éves régészeti leletekkel is alá lehet támasztani. Emiatt környéke a legősibb időktől kezdve mind a mai napig, átmeneti megszakításoktól eltekintve, intenzíven lakott terület volt.

A felsorolt nagyobb, ma is élő vizek mellett más, ideiglenes jellegűek is voltak a környéken. Szabadkától keletre és a *Palicsi-tótól* (*Kis-Palics*) északra a Tuki ugarok nyugati végén folyt még a múlt században is egy erecske az akkori Szegedi szőlők irányába. A mai vasúti őrháznál, a Sever villanymotorgyár mögött fordult dél felé és ömlött a Sándor alatti *Kis-Palicsba*. A völgyecskét és az erecske körüli földeket *Petreševa česmanak* nevezték, időnként egészen a Bajnátig terjedően. A *Petreševa česma* 1798-ban, Szentgáli kamarai biztos idejében a város öt ugarföldjének egyike volt.

A Kertváros (Szegedi szőlők) keleti oldalán, a radanováci magasabb részek alatt, a valamikori SAND pályától észak felé húzódik egy alacsony, vízenyős terület, amelyet még 1744-ben említenek *Agina bara* néven. A hagyomány szerint ezt a területet annak idején a szabadkai aga kaszálónak használta egészen a Szegedi szőlők végéig. Az *Agina barába* egy 1768-as kincstári rendelet alapján 1771 tavaszán fákat ültettek. A fenti név nincs többé használatban.

A *Körös-ér* a régi Tompa pusztán apró szikes tavakból veszi kezdetét, és a *Ludas-tóig* egyenes, északnyugat–délkeleti irányban halad. A *Ludasitavat* érintve keletre fordul, és a Lebuk zombéknál hagyja el Szabadka határát. Attól kezdve déli, majd keleti irányba folyik, és ma Adorjánánál torkollik a *Tiszába*. Ősi torkolata Kanizsánál volt, a város északi felén. A *Körös* neve többször szerepelt a Szegeddel, illetőleg Kárász Miklós horgosi nagybirtokossal folytatott határpörök alkalmával.

Szabadka és Szeged Körös-ér körüli területi vitái

Szabadka északkeleti szomszédja „Szeged volt, s nem valószínűtlen, hogy a *Körös-ér* vagy *Jeszenova* (*Jeszenovac*) képezte hajdanában a természeti határt a két város nagy terjedelmű birtoka között”. 1736-ban Szabadka mint katonai sánc a szegedi várparancsnokság alá tartozott. „A *Körös-ér* fölötti részeket a török időkben szegediek és szabadkaiak közösen használták, de ha a szegediek ezen átmentek Szabadka felé, a török mindig megsarcolta őket. [...] A szabadkaiak a török uralkodása után is át szoktak kelni a *Körös-éren* és marhájokat itt legeltetni, de a szegediek is legeltettek e helyeken s eleinte megfértek a tágas legelőn” – írja Iványi István *Szabadka szabad királyi város története II.* című monográfiájában. „Azonban már 1715-ben kitört a két fél között a háború a *Körös-éren* túl levő *tompa-pusztai* részekért; mindegyik a másikat törvénytelen terjeszkedésről vádolván, nem egyszer heves harc és véres jelenetek fejlődtek ki a kérdéses területen.”² A konfliktus odáig fajult, hogy a szabadkai „militárisok” Vojnics István zászlótartó vezetésével a szegedi úttól északra eső pusztán portyáztak, egészen a *balota-öttömösi* határdombokig. Ez alkalommal „[h]árom farka marhát innen elűztek és beljebb hajtottak a szegedi területre, a pásztorokat jól elverték, foglyokul is ejtettek néhányat s gunyhóikat felégették, és kalandozásukban a pásztoroktól mindent elvettek...”³ A helyzet végkifejletként „Szeged város 1723-ban 100 fegyveres emberrel szétugraszítja a kaszálókat, *von der Kling* szegedi térparancsnok pedig Szegedet minden

² Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története II.* 114.

³ Uo. 115.

erőszakoskodástól eltiltja”.⁴ A határviszályok a *Körös-ér* mentén továbbra is fennálltak, miből kifolyólag, „[a] királynő erre aug. 6-án (1748) a területet csakugyan két részre osztani rendelte”.⁵ A határvonalat nagy részben maga a *Körös-ér* képezte, pontot téve a viszályra, és így a két város ezentúl békében élt egymással. „Szeged mindazonáltal még egy évszázad múlva 1853. jun. hóban tartott határjárás alkalmával is tiltakozott a szokott módon, állítván, hogy a határdomboknak a *Körösi csárdától* a *Bukros dombig* nem a tényleges helyen, az éren túl, hanem az ér medrében kellene lenniök.”⁶

Szabadka városfejlődése vízrajza alakulásának függvényében

A török 1542-től 1686-ig uralta Szabadkát. Mária Terézia (1717–1780) osztrák császárnő 1743. május 7-én kiváltságlevelével kamarai mezővárossá tette, címerrel ajándékozta meg, s korábbi nevét Szentmariára változtatta. 1779. január 22-én a kamarai mezővárosból Maria Theresiopolis néven szabad királyi várossá lett. Ebből az alkalomból készült el 1778-ban a város első részletes térképe, melyet C. L. Kovács mérnök rajzolt meg. Ez a térkép ábrázolja először részletesen a város korabeli szerkezetét, méreteit, részletes vízrajzát és halvány utalásokat tartalmaz a domborzati viszonyokról is. „Északnyugat–délkelet irányban egykor semlyékes jellegű, 200–600 m széles olyan völgy szelte át Szabadka jelenlegi területét, aminek táplálóvölgyei voltak. E völgy csapadék- és talajvizét a Mlaka vezette a Kis-Palicsba. A Mlakába a Nagy-rét vize a Jaszi-barán, majd a Fűzfás-éren át folyt le, de a Sömlék nevű érből és a Gáti-tóból eredő Gáti-vízfolyásból is folyhatott víz a Mlakába. Szabadkán a Róka- és a Cigány-barában is tározódott a csapadék- és talajvíz”⁷ – írja Hovány Lajos 2002-ben.

A Gáti-tó Szabadka központjától délkeletre terül el, ebből csordogált a Gát-ér a Mlakán keresztül a Kis-Palicsba. A környékbeli utcák egykori nevei is utaltak az akkori vízfolyás jelenlétére. A mai „Ivan Milutinović és Oton Župančič utcák találkozásánál, vagy ennek közelében, 1787-ben Ivan Sučić vízimalmot építtetett, és hogy a meghajtásához szükséges vizet biztosítsa, a Vučsidoból érkező erecskét gáttal zárta el. E gát után kapta az említett városrész is a nevét. 1844-ben még állt és működött a malom, sőt akkori tulajdonosa, Nagy Márton egy újabbat szándékozott készíteni a

⁴ Uo. 114.

⁵ Uo. 116.

⁶ Uo. 117.

⁷ Hovány Lajos: A szabadkai Jaszi-bara XVIII–XIX. századi vízrendszerei. In: *Bácsország*, 2002/I–III. Szabadka.

régi közelében. Sem azt, hogy tervét megvalósította-e, sem azt, hogy a régi malmot mikor bontották le, nem tudjuk.”⁸

„1751-ben a Köztársaság (Szent István) tér környékének lecsapolását részben a Petar Drapšin (Gombkötő) utca tájékán volt gát kinyitásával érték el, részben pedig egy magasabb helyen elterülő síkság elárasztásával – az utóbbi vagy a Jaszi-bara vagy a Nagy-rét lehetett. 1861-ben olyan csatorna vagy árok készült el, ami a Kelebiai-tó nagyvizeit a Nagy-réten át a várost átszelő völgybe vezette.”⁹

„A Fűzfás utcai völgyelet, mint a rendszer egyik ága »a szerb temetőtől a Fűzfás, Batthyány, Eötvös, Kölcsey utcán át a Folyó utcáig« vonult, azaz nyomvonalát a szerb temető, illetve a Lazar cár, a Dimitrije Tucović, a Strossmayer és a Május 1. utcák képezték. Vizét a »Mlaka-völgy« vezette le a Kis-Palicsba.” Könyves Tóth szerint a „*szerb temetőnél kezdődő*” völgyszakasz megegyezik a „*Fűzfás utcai völgygel*”, a rajta hosszában átfolyó vízfolyást pedig *Fűzfás folyásnak* nevezte.

Egy 1778–1779-es térképen a Fűzfás-ér és a Sömlýék a Gombkötő utcánál találkoztak, majd pedig a víz Mlakaként folyt a Kis-Palics felé. Ekkoriban a Strossmayer utca helyén nincs víz jelölve.

A Strossmayer utca folyója

A Rudics utcából a Strossmayer utcába 1787-ben kanalizálták át a Fűzfás-eret nyílt ér vagy fok formájába¹⁰, így „a piacon (Szt. István tér) át folyó ér [...] medrét képezte”¹¹. Az új nyomvonalú vizet a csatornát jelentő *Kanal* német szóval jelölik a Gabriel Wlassich-féle 1790-es térképen. A vízrendezés következtében a Fűzfás-csatorna és a Sömlýék a Nagypostánál találkozott, és onnan egyesülve Mlaka néven folyt tovább a mai Május 1. (egykor Kölcsey u. és Folyó u.) utcán a Kis-Palics felé. C. L. Kovács 1799-ben készült, a városközpontot magába foglaló Első Rendezési Tervén már látható a főtérén áthaladó és a Strossmayer utca ősen hosszában átfolyó keskeny vízfolyás. Ezek az állapotok álltak fenn egészen a XIX. század közepéig, amikor egy 1847-ben kelt térképen a mai Strossmayer utcát már Oskola utcának nevezik, valószínű az akkor még itt található gimnáziumról. Ekkoriban, a már álló néhány ház bejárati szintjéhez viszonyítva, az utca közepén egy kb. 1,6–3,1 m mély depresszió (folyómeder) volt. Az utca

⁸ Szekeres László: *Szabadkai helynevek*. Szabadka, 1975.

⁹ Hovány Lajos, i. m.

¹⁰ Iványi István.

¹¹ Uo.

tervszerű kialakítását 1786-tól 1891-ig¹² végezték, terepszintjét pedig 1,6–3,1 m-rel emelték, feltöltve azt a külterületi Buckákból évekig szekereken odaszállított homokkal. A talajszint-rende­zés folyamán a Fűzfás-csatornát téglából épített föld alatti csatornába kanalizálták, amelynek csempézett padlója van, méretei pedig megengedik, hogy egy felnőtt kiegyenesedve végiggyalogoljon benne. Ekkor még az utca nem kapott szilárd útburkolatot, hanem sáros időben deszkapallókon közlekedtek az emberek. 1884-től 1921-ig Eötvös utcának nevezték. Az utca szintjét és keleti rendezési vonalát sorsdöntően az 1880-ban felépült sarokház, a Takarékpénztár és Népbank épülete – a mai Sárogház határozta meg. Ekkoriban a keleti oldal másik sarkán az iskola (a régi gimnázium) épülete, közöttük pedig csak két emeletes és egy magas földszintes ház volt, a többi telek beépítésre várt. A nyugati oldalon három emeletes és három magas földszintes épület állt, a többi telek foghíjként tátongott. Az utca mai arculatának kialakulása csak a terepszint rendezése közben és közvetlenül utána kezdődött el, amikor is szebbnél szebb emeletes bérpaloták épültek az utca mindkét oldalán: Aradszky Lukács emeletes háza (Aranydinnye – 1880), a Záricspalota (1898), a Klein ház (1896), a Linzer-palota (1879), a Macskovics ház (1878), a Kunetz Bank (1879), a Kolarics-palota (1900) és mások.

A „Rogina bara” lecsapolása

Az egykori katonai sánc, azaz a középkori Szabadka falu keleti oldalán, a Szegedi szőlőktől nyugatra elhelyezkedő ősi mocsármaradvány a mai vasútállomás és a Vuk Karadžić (egykor Szalay László) utca között terült el. Akadályozván a városfejlődést, 1764-ben egy kamarai rendelet szerint fűzfákkal kezdték betelepíteni. Első lecsapolása 1794-ben történt, amikor egy töltésutat (a mai Đuro Đaković utca), 1821-ben pedig egy lecsapoló csatornát építettek (Vok vagy Fok, amely a mai Branislav Nušić – egykor Szerdahelyi – utcán folyt a Strossmayer utcai kanális felé). Ekkor házhelyeknek adták el a területet, ellenben a lecsapolás kudarcba fulladt, a víz továbbra is a felszínre tört. 1864-ben megépült a vasútállomás – és mily szégyen! – a frissen érkezett utasnak kilépve a vonat ajtaján, bűzös mocsáron kellett átvergődnie, ha a városközpontba óhajtott jutni. Ezen a helyzeten még az új kövesút sem javított lényegében, amely átszelte az ingoványos mélyedést. A Városi Tanács 1888-ban hozott határozata értelmében másfél évig hordták a homokot, hogy feltöltsék a depressziót, platánfákkal ültették be, és parkot létesítettek rajta, amelyet Erzsébet ki-

¹² A törvényhatósági közgyűlés 1888. március 28-án hagyta jóvá a szabályozási tervet. (*Bácskai Ellenőr*, 1888. 15. sz.)

rálýnéról neveztek el Erzsébet parknak (ma Raichle Ferenc park). Ekkor telepítették át más helyre a kálváriát is, és helyén impozáns egyemeletes bírósági épületet emeltek (a mai Pannónia nyomdaként ismertet). Ez a radikális urbanisztikai megoldás szinte egy évszázaddal elodázta a városnak azt az akkor fogant elképzelését, hogy tengelyként, reprezentáns sugárúttal és sétánnyal kösse össze a főteret a Sétaerdővel (mai Epreserdő)¹³, hiszen az Erzsébet park körül újonnan áruba bocsátott telkek a legattraktívabb befektetésnek bizonyultak a város legtehetősebb polgárai és azok magánpalotái részére. Persze eleinte a telkek eladása sem ment egyszerűen, hiszen mindenki húzódozott házhelyet venni az egykori bűzös mocsár partján. Mamuzsics Lázár polgármester vette meg az első telket, mintegy példát mutatva a többi pénzes polgárnak is. Csak amikor az ő magánpalotája kezdett épülni, akkor kezdtek a többiek is a telkekért versengeni – szinte szétkapkodták őket. Gyönyörű emeletes magánvillák sora épült ide angolos előkerttel, nagy belsőudvarral. A szerencsések közé tartozott Leovits Simon és Raichle Ferenc is, aki három házhelynek való telket biztosított magának a vasútállomással szemben. Ekkor már megindult a főtérre vezető Korzó (Kossuth u.) lecsapolt területeinek az urbanizálása is: 1881-ben megépült Jovan Dimitrijević emeletes magánbérháza, az egykori Kossuth u. és Megyeri u. sarkán, majd ezt követte a többi bérpalota is. Az utcát csak 1898-ban kövezték ki.

A főtér rendezése

A középkorban a főtér vártól nyugatra eső részét egy mesterséges tó borította, amely védelmi célokat szolgált, és amely a már említett vízfolyásos völgyrendszer egy mesterségesen elöntött része volt. A tavat egy gát segítségével alakították ki és szabályozták, amelyet a Fűzfás-éren emeltek a Gombkötő (ma Petar Drapšin) utca magasságában. A törökök 1690-es kiűzése után a vár védelmi szerepe csökkent, így a tó akadályt jelentett a városfejlődés szempontjából. „A folyóvölgytel gyakorlatilag két részre osztott város egyesítése azzal kezdődött, hogy a mesterséges tavat lecsapolták, és az így nyert terület magasabb részeit lassan elkezdtek beépíteni.”¹⁴ 1751-ben a folyóvölgy magasabb bal oldalára építették fel Szabadka első városházáját, előtte piactérrel, a folyóvölgy jobb partjára pedig, a pestisjárvány emlékére, 1738-ban felépítették a mai Szent Rókus-kápolna

¹³ Ezt a sugárutat majd csak a XX. század hatvanas éveiben realizálják, megszüntetve a Fűzfás-ér egy hosszú szakaszát, teljesen modern lakóteleppel szegélyezve. Ezt az utat ma is Tito marsall sugárútnak hívják.

¹⁴ Szabó Zsombor: Mesél a Strossmayer utca. *Üzenet*, 1999. 135.

elődjét. A piactéren a Fűzfás-ér két partját híd kötötte össze, mellette egy Nepomuki Szent János-szoborral, amelyet Vermes Lajos állíttatott 1810-ben. A Szentháromság szobrát 1815-ben állították fel a főtéren, a Batthyány utca tengelyében. Ugyanekkor épült fel a gimnázium épülete is, közvetlenül a régi városháza mellé. A régi hamarosan kicsinek bizonyult, a következő városháza mégis csak 1828-ban épült, majd mögé 1847-ben felépült a Magyar-féle ház is, amely ma a zeneiskola épülete. A városháza és a Magyar-féle ház között állt egy kis háromszög alakú tér, amelyet délkeletről egy háztömb zárt. Ez volt a Hal tér (később Csokonai tér), mert a halárusok itt kínálták portékájukat. 1883/85-ben elkészült Könyves Tóth Mihály Szabadka új rendezési terve, amely többek közt a csatornahálózat kiépítését is nagymértékben érintette. Ez magába foglalta az Eötvös utca és a Folyó utca rendezését, valamint hatására az 1890-es évek végén elkezdték a városközpont fő útjainak és tereinek feltöltését. „A Piactér feltöltése egy évig tartott, a szekerek a homokot éjjel-nappal hordták, és a tér szintjét néhol több méterrel is megemelték. Ekkor került a Szentháromság szoborcsoport öt-hat lépcsője a föld alá (ezek még ma is a helyükön vannak), Nepomuki Szent János szobra teljesen eltűnt volna a töltésben, ezért építették be a Rádics ház sarki fülkéjébe.”¹⁵ A XIX. és XX. század fordulója konjunktúrát hozott az országnak és Szabadka városának az élet minden terén, így az építkezések is robbanásszerűen beindultak. Ennek a folyamatnak egyik legimpozánsabb eredményeképpen 1908 és 1912 között a régi helyén megszületett az új szabadkai városháza, immár sorrendben a harmadik.

Sok épületet bontottak le, hogy megépülhessen az új városháza, amely nemcsak az adott térség, hanem a város egésze felett dominál. Megterveztek az újonnan épített városháza előtti főter és a színházra néző új tér rendezését, hogy a városházának méltó, megfelelően tágas környezetet biztosítsanak. Ezzel a beavatkozással eltűnt a régi tér, ahol a piac volt és a Csokonai tér (Hal tér), amelynek a helyén egy ugyanolyan méretű házat terveztek, mint a mai zeneiskola. Eltűnt egy egész házsor a színházzal szemben (amelyik délkeletről a Hal teret zárta). A régi városházán és gimnáziumon kívül lebontottak még két épületet, amelyek a gimnázium és a zenede között álltak. Ily módon alakult ki Szabadka hármastere (ma Szabadság tér, a Köztársaság tér és a Jovan Nenad cár tér), melyek egyként fogják közre a Városházát, Szabadka várossá válásának szimbólumát.

A közelmúlt történelme folyamán a három tér rendeltetése, külalakja állandóan változott. Az 1983-ban történt városrendezéssel gyalogosöveze-

tet alakítottak ki a központban. Jó néhány évig még az időközben elcsúfított Strossmayer utca is a gyalogosövezet részévé vált, míg egy éve ismét visszaadták a közúti forgalomnak, elméletben könnyítve ezzel Szabadka közlekedési káoszában.

Szabadka, Szeged és Temesvár vízrajzának hatása urbanizációjuk folyamatára

Egy város kialakulásának és urbanogenezisének legalapvetőbb meghatározó tényezője földrajzi fekvése, természeti adottságai. Szeged és Temesvár folyók partján keletkeztek (az előbbi a Maros tiszai torkolatának „szegletében”, az utóbbi pedig a Béga-csatorna partján). Mindkettő a múltban természetes, vízi úthálózaton is kötődött egymáshoz, a középkelet-európai régióhoz, sőt egész Európához.¹⁶

Szeged és Temesvár koncentrikus körgyűrűkön (körutakon és sugárutakon) alapuló városszerkezetét is a folyóvizekhez fűződő térbeli viszonyok determinálta, mindamelllett, hogy ezek nem kizárólag természetes urbanizációs folyamat eredményeképpen, hanem főleg mérnöki tervezés által jöttek létre a XVIII. és XIX. század folyamán. Szabadka esetében más volt a helyzet, hiszen az egy ingoványos, mocsaras területen, útvonalak kereszteződési pontjánál keletkezett. Mint kis alföldi, földművelésen alapuló település, kétségtelenül minden szemszögből lassabban fejlődött az előbbieknél. Habár a települést eredetileg vízfolyások, pocsolyák („barák”) hálózták be, még a legszélesebb csatorna is keskenynek bizonyult a hajózáshoz. Mivel ezek a felszíni vizek általában csak nyűgöt, szenny- és betegségforrást jelentettek a városnak, nagy erőfeszítésekbe tellett, mire főleg a XVIII–XIX. században lecsapolták a „barákat”, zárt csatornákba rejtették a vízfolyásokat, beépíthető területeket nyerve ezáltal a városközpontban. Mégis, a vízfolyások dominánsan északnyugat–délkeleti iránya alapvetően meghatározta a város utcáinak ezzel párhuzamos húzódását, amely teljesen különbözik Szeged és Temesvár „pókhálószzerű” utcahálózatának példájától. Szabadka, az állandó rivalizálás ellenére, gazdasági és kulturális szempontból – regionális helyzeténél fogva – mindig inkább Szegedhez kötődött, mint Temesvárhoz.

A múlt tükréből visszatekintve észre kell vennünk, hogy Szeged településfejlődése nem történt zökkenőmentesen, a „megszokott módon” – lassan, folyamatosan és koncentrikusan körülölelve az egykori erődítményt, avagy az

¹⁶ A XIX. században gróf Széchenyi István vízügyi elképzeléseit megvalósítva Európa természetes folyói és mesterséges csatornái hajózható rendszere által Magyarországot vízi úton összekötötte egyrészt az Atlanti-óceánnal, másrészt a Földközi-tengerrel.

ősi városmagot. Az ősidőkben ez a folyamat a természeti, a földrajzi adottságok és a még félnomád lakosság életmódjából eredő centrifugális erőhatások erős befolyása alatt más irányvonalat követett. Az igazi rendezett, centripetális városiasodás csak 1686 után – a szegedi vár törököktől való visszafoglalása után – külső behatásra indult meg osztrák hadimérnökök tervei alapján, azaz a német és szerb telepések bevándorlása idején.

Szeged városfejlődésének drámai fordulópontja az a törés, amelyet az 1879. március 12-étől augusztus 25-éig tartó nagy árvíz (a „Víz”) okozott, amikor is a város szinte teljesen elpusztult. Az árvizet követően három évbe telt, amíg az újonnan kinevezett „mindenható” Királyi Biztosság *Tisza Lajos* országgyűlési képviselővel az élén kidolgozta az árvíz által okozott károk helyreállításának stratégiáját, lefektette az új városrekonstrukciós alapelveket, és meghozta az új építési rendszabályokat. A város újjáépítését *Lechner Lajos* (1833–1897) Sz. Kir. Szeged Város Mérnöki Hivatalának főmérnöke irányította, akiről később hálából teret neveztek el Szegeden.

Először is ideiglenes körtöltést (szádfalat) építettek, hogy elválasszák egymástól a belváros és külváros területein lévő vizeket, melyeket később 120–130 szivattyúval az ártérbe szivattyúztak. Időközben jó térképeket kellett készíteni az árvíz előtti állapotról, majd a lehető legjobb elgondolást kellett kidolgozni a város újraépítésére vonatkozóan, méghozzá a modern urbanisztikai eszméket (Bécs, Frankfurt és Budapest példáit követve) és igényeket szem előtt tartva. Az új városrendezési tervet *Hauszmann Alajos* budapesti építész elveit követve dolgozták ki.

A víz eltávolítása után (5723 házból 265 maradt meg) a meglévő körtöltéseket kellett kijavítani, kiegészíteni és megmagasítani (a töltés koronáját +10 m magasságra emelték). A régi városszerkezetet végleg megváltoztatva és az új árvízvédelmi rendszer részeként kezelve, az újonnan kialakított főutcák (Nagy- és Kiskörút, amelyeket hét sugárúttal kötötték össze) szintjét is megemelték, hogy a közöttük levő területeket is fel lehessen tölteni „ideális” magasságra. A Tisza medrét 375 m-re szélesítették, és egyesítették Szegedet Újszegeddel. A körutak és sugárutak mentén új középületeket építettek, vagy felújították a régieket (az új városháza, a főposta épülete, a bíróság épülete, az új színházépület stb.). Az újjáépítés négy esztendő telt igénybe, és azt eredményezte, hogy Szeged a háború előtti Magyarország második legnagyobb városává és a dél-alföldi régió ipari, kereskedelmi, közlekedési, közművelődési és kulturális központjává nőtte ki magát.

A Habsburg, valamint később az Osztrák–Magyar Birodalomhoz tartozás kezdete óta, Temesvár városa kifejezetten fejlettnak számított.¹⁷

¹⁷ Anca Brătuleanu: *Temesvár városrendezési és építészeti fejlődése a két világháború között*. RSS kutatómunka eredménye.

Temesvár volt az első város Európában, ahol utcai megvilágítás céljából még 1884-ben bevezették a villanyáramot. A telefonhálózatot három évvel előbb szerelték fel, az utcákat pedig 1895-ben kezdték aszfaltozni. Hangsúlyozott ipari jellegét szintén a XIX. században nyerte el. Jelentős stratégiai pontja volt a birodalomnak, a román állam számára még fontosabbá vált. A „vidéki város” kifejezés nem illett rá sem 1919 előtt, sem azután. Temesvár mai városszerkezete egy olyan folyamat eredménye, amely a Habsburg-megszállással kezdődött 1716-ban.¹⁸ A majdnem két évszázados török megszállás nem hagyott nyomot a város szerkezetében és építészetében, ugyanúgy, ahogy az ezt megelőző időszak sem. Az osztrák városrendezési beavatkozások főleg a város központi részére irányultak (Cetate=Fellegvár): a régi erődítményt a bástyarendszerű tüzérségi követelmények szerint teljesen átépítették.¹⁹ A belső teret is az új elvek alapján rendezték: „teljesen új utcahálózatot alakítottak ki... Az épülethomlokzatokat az utcák mentén zárt soros beépítés-móddal folyamatossá tették, négyzet alakú tömböket alkotva”.²⁰ Az utcaserkezet ilyen megközelítés által kialakult uniformizálódását csak két nagy tér töri meg (az Unirii tér és a Libertatii tér). A városközpont újonnan kialakított szerkezetét a modern korszak épületeivel építették be. Igaz, hogy a meglévő épületek többé nem a barokk korból, hanem többnyire a XIX–XX. századból származnak, mindig alkalmazkodnak az eredetileg lefektetett városrendezési szabályokhoz.

A bánági régió megszervezése érdekében ebben az időszakban tették meg az első lépéseket a vízügyi rendezés terén. A fő erődítményrendszer körüli mocsaras területek lecsapolása és a Béga folyó medrének rendezése része volt ezeknek a beavatkozásoknak. Így a XVIII. század közepétől a vasút megjelenéséig a Béga vált „a súlyos áruk szállításának egyedülálló útvonalává”, hiszen Temesvárt a Tisza és Duna „összeköti Közép-Európa folyóhálózatával”.²¹ A Béga jelenléte a város szerkezetében főszerephez jut a modern Temesvár fejlődésében: a Fabric, Elisabetin és Iosefin nevezetű külvárosok a folyó mentén bővülnek az erődítmények határain kívül. Ezek a városnegyedek a Mehala-körzettel együtt a város komplementáris városmagjaivá nővik ki magukat.

Az utolsó városrendezés alkalmával a XIX. és a XX. század fordulóján megtartották az öröklött utcaserkezetet, és a bővítés a hasonló városok

¹⁸ Temesvár osztrák fennhatósága a passarowitzi békével kezdődött, 1718-ban.

¹⁹ Mihai Opris: *Timisoara. Mica monografie urbanistica*. Bukarest, 1987. 42. és folytatásában.

²⁰ Uo. 45.

²¹ Uo. 34.

közép-európai példáját követte. A vár lebontása után helyén új sugárutak épültek (ezért nevezték Temesvárt „Kis Bécsnek”), új szállítási módok és vonalak alakultak ki (városon belül és kívül), az ipari és kereskedelmi fejlődés fokozódott, összhangban a lakosok számának növekedésével. Temesvár városközpontja a külterületek felé terjedt, a periferikus kerületek már kialakult központjai felé.

Ez az extenzív városfejlődés új lehetőségeket kínált arra, hogy az építkezésre szánt övezeteket a két világháború között modernista városrendezési és építészeti elvek alapján alakítsák ki.²²

Szeged máig élően, aktívan viszonyul a Tiszához, amelynek még mindig gazdasági, szállítmányozási stb. szerepe is van a város és a régió életében. Ennek ellenére a nagy folyó a mai napig is meg tudja lepni a várost szeszélyeivel, időnként árvízveszéllyel fenyegetve azt.

Temesvár Bégája már régóta nem hajózható, csak a gyönyörű fűzfák szomorkodnak partján, siratva a hősi múltat, habár az utóbbi időben erőfeszítések történnek a kanális rehabilitációjával kapcsolatban.

Szabadkán a hatvanas évek végére sikerült a város utolsó vízfolyásait is a föld alá, keskeny csatornába szorítani, elkendőzni, elrejtetni az *eredetet*, az ősi hidakat pedig eltüntetni, mintha szégyen lenne vízparton élni, vagy nehéz lenne a folyókat tisztán tartani. Kiszárítottuk immár a kelebiai tavat meg a palicsit is, azzal, hogy az utóbbit azért mégis újratöltöttük – a szőke Tiszával, ipari szennyvizekkel, a vizeletünkkel és ürülékünkkel – igaz, ülepítve. Napjainkra a város legjelentősebb műemlék épületei (a Zsinagóga, a Népszínház, a palicsi épületegyüttes stb.), melyekre oly büszkék vagyunk (hogy így a magyar szecesszió meg úgy a magyar szecesszió), és amelyek tulajdonképpen a város identitásának egyedüli fennmaradt szimbólumai, szinte romokban hevernek, enyészetre ítélve. Mindezek ellenére Szabadka egyelőre megtartotta eredetiségét, identitását, emberi léptékét és különös hangulatát (amely talán a „csáthi homályzóna” napos oldalára emlékeztet). Megtartotta tágabb értelemben vett belvárosának öröklött szerkezetét, amelyet kialakulása folyamán annyira befolyásolt a létező vízrajz (a tavak, a barák, a fokok, a források, az erek, a kanálisok és folyócskák).

A város belterületén egykor létező természetes vizeket – mint már említettük – lecsapolták, feltöltötték (főljük utcákat, házakat építettek), a folyókat, ereket pedig lefedték és vegyes, aláméretezett kanálisrendszerbe terelték. Szabadka vizei manapság csak a sétaerdei úszómedencében, a főtéri szökőkutakban, ivókutakban és a pincékben lelhetők fel, meg az itt élő lakosok rémálmaiban. A Strossmayer utcával határos Gombkötő utca

meghalt a vállalkozások részére, hiszen az üzlethelyiségeknek átalakított pincék vízben állnak. Az utóbbi években kissé utópisztikus, de nem megvalósíthatatlan kezdeményezések röppentek fel a Fűzfás-ér rehabilitációjával kapcsolatban. Ennek eredményeképpen ismét megnyitnák a folyót a városközponton át, egyrészt a talajvizek és csapadékvizek szabályozása, másrészt a város identitástudatának szimbolikus újraélesztése érdekében. Legyen Szabadka ismét *város a folyón*. Az új megoldás feltételezhetően felélesztené a városközpont egyes haldokló elemeit (a Gombkötő utca, a Strossmayer utca, a kihasználatlan sugárúti sétány), sőt a Városháza előtti tér is új jelleget kapna. A régi-új folyó kőhidakkal tarkított, fűzfákkal, sétányokkal szegélyezett képe egészen új látószöveget, látványokat és szimbólumokat nyújtana a poros mezővárosnak. Az új panorámák, ambientumok, a folyó frissessége és újratudatosulása talán feloldaná a polgárok szorongásait, sötét, mocsaras lelkivilágát, elűznék tudatalattijuk szörnyeit, depresszióit. Talán kevesebb lenne az öngyilkos, a lelki beteg. A talajvizek szintjének apadása talán a polgárok testi egészségére is kihatna. Városrendezési homeopátiás terápiánk vízzel kísérli meggyógyítani a vizet. A folyó és a talajvíz szintjét tározók által lehetne szabályozni. Hovány Lajos vízmérnök 1999-ben a városrendezési intézet felkérésére megírt tanulmányában (Vízépítési gondok a Palicsi-tó vízgyűjtő területén. *Üzenet*, 1999. szeptember–december, 9–12. szám) Szabadka vízügyi gondjainak lehetséges megoldásaként felveti a tározók létesítését. Ezek lehetséges helyzetét a várostól északra fekvő Kelebiai-tó (jelenleg kiszáritva), a város északnyugati részén elterülő Jaszi-bara nagyrészt beépített medencéjében, majd a várostól délre, a Palics-tó közelében fekvő Sándori-bara területén látja elő. Újonnan megnyitott folyónk ennek a szabályozási rendszernek lehetne szerves része. A Kelebiai-tavat (részben már létező, de elhanyagolt) kanálissal kötné össze a Jaszi-bara tározójával (részben nyílt kanális), majd zárt rendszerben vezetve, a sugárút északi részén bukkanna fel nyílt folyóként. Hidakkal tarkítva végigfolyna a sugárút közepén, majd a Dimitrije Tucović utca elején ismét alábukna. A főtér északi részén ismét előbukkanna, megkerülné az eredeti helyére visszaállított Szentháromság emlékművet, átszelné a teret, végigfolyna a Strossmayer utcán, majd az utca végén ismét alábukna. A Május 1. utcában bukkanna elő ismét, majd kiérve a Harcosok sorakozója lakónegyed peremére, a helyreállított Gabrić-híd alatt tovafolyva, áthaladna a Harcosok sorakozója nevezetű mélyedésen, majd beletorkollana a sándori tározóba, ahol szabályozni lehetne a Palicsi-tóba engedendő vízmennyiséget. Ily módon kizárólag a talaj- és csapadékvizek elvezetésére szolgáló különválasztott kanalist és vízszabályozó rendszert alakíthatnánk ki, mely

a város lakóinak pozitív életminőség-változást, a város számára pedig új esztétikai értékeket is hozna. Reméljük, hogy ezek az utópisztikus ötletek egy szép napon nemcsak Szabadka polgárainak tetszését nyerik el, hanem az illetékesek is felfigyelnek rájuk, és Szabadka ismét alföldi, folyó menti várossá válhat.

A tanulmány a magyarországi OTKA (T/11, F/11) által támogatott TO37745 számú kutatóprogram eredményeként jött létre – Dömötör Gábor okleveles építészmérnök, konzervátor.